

SOCIAL DIMENSIONS OF POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

DOI: 10.46340/eppd.2020.7.4.8

Tetyana Nagornyak, ScD in Political Science

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6416-5774>

Liudmyla Stanislavenko

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5421-0271>

Vasyl`Stus Donetsk National University, Ukraine

THE CRISIS OF LEGITIMACY IN THE MIRROR OF UKRAINIANS' ATTITUDE TOWARDS THE STATE AND PUBLIC INSTITUTIONS

Тетяна Нагорняк, д. політ. н.

Людмила Станіславенко

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

КРИЗА ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ В ДЗЕРКАЛІ СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ДЕРЖАВНИХ І СУСПІЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

This article is an attempt to define indicators of the crisis of legitimacy of power with the balance of people's trust and distrust in some government and non-government institutions. The findings are based on surveys and interviews carried out by the Institute of Sociology of NAS of Ukraine, "The Fund for Democratic initiatives" by Ilko Kucheriv, Razumkov Center, Kyiv International Institute of Sociology.

Determined that the legitimacy of the government in terms of support and loyalty from the citizens and international partners can become hybrid or fragmented. In contrast to the established European practices of change the illegitimate political regime through elections, in Ukraine, the illegitimate regime can continue to exist separately from the society itself. The illegitimacy of power may not lead to the collapse of the political regime.

By comparing the balance of trust and distrust in certain government and non-government institutions in Ukraine in 2014-2020, it is proved that a high degree of civil activity is the cause and the result of the loss of government legitimacy. Ukrainian political practice has proved that the biggest enforcement uses the least legitimate power. And in the political system of Ukraine contradictions significantly distorts public opinion and the level of loyalty to the government, which determines its legitimacy.

Keywords: system crisis, crisis of legitimacy, government and non-government institutions, balance of trust and distrust.

Сучасну ситуацію в Україні можна схарактеризувати як системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Важко визначити, чи Україна потрапила у вир кризових зламів політичної системи – «Помаранчева Революція», Революція Гідності, чи перебуває у сталій системній кризі, яка в певні етапи розвитку суспільства і держави стає менш чи більш відчутною.

Очевидним є лише факт, що за роки незалежності жодна українська влада не оминула такого явища як криза легітимності, тобто втрати довіри з боку громадян. Та на відміну від досвіду минулих століть і з урахуванням гібридності майже всіх сучасних політичних процесів, політичні режими,

які перестають бути легітимними в очах населення, продовжують існування за власними закономірностями. Відповідно влада і громадяни продовжують співіснування в одній політичній системі, однак з різним ціннісним наповненням її складових.

Мета статті – у контексті динаміки змін ставлення українців до державних і суспільних інститутів визначити реальні ознаки кризи легітимності влади в Україні.

Емпіричну основу цієї наукової розвідки склали результати опитувань громадської думки та щорічні моніторинги суспільних настроїв, що здійснюються Інститутом соціології НАН України, «Фондом Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, Центром Разумкова, Київським міжнародним інститутом соціології. Використані авторами матеріали аналітичних доповідей українських соціологів, політологів та істориків Ірини Бекешкіної, Олексія Гараня, Олексія Сидорчука¹, Миколи Шульги² – слугують фундаментальною основою для подальшої концептуалізації та теоретичного осмислення кризових станів розвитку української політичної системи, які належить здійснити вітчизняній науці найближчим часом³.

Говорячи про легітимність влади, автори виходять з наступного трактування цієї категорії. Як політико-правове поняття легітимність – це підтримка, позитивне ставлення, довіра або визнання авторитету влади та державно-правових інститутів суспільною думкою (у т. ч. зарубіжною), населенням країни або великими групами населення⁴. У зв'язку з цим вважаємо доцільним, з точки зору теоретико-методологічної доцільності на практичній актуальності, використання у роботі категорії «капітал лояльності», введеної в політичну науку доктором політичних наук Тетяною Нагорняк. У контексті брендингу територій, що вивчаються дослідником, капітал лояльності – це «результат високого ступеню довіри, відданості і надійності взаємовідносин, що здатні стати цінністю, поширювати міжособистісну довіру в суспільстві, інституційну довіру в державі та виступати ресурсом генералізованої довіри у процесі самоорганізації території та перспективності її бренду»⁵. З позиції досліджуваної проблеми капітал лояльності представляється індикатором рівня довіри громадян до державних і суспільних інститутів і одночасно результатом такої взаємодії суспільства з державою, за якої криза легітимності влади прямує до нуля.

Легітимна влада сприймається громадянами як правомірна, справедлива, пов'язана з консенсусом суспільства щодо основних політичних цінностей та наявністю у влади авторитету. Зауважимо, що найбільший внесок у теорію легітимності зробив соціолог Макс Вебер, який включав у неї визнання влади правителів і зобов'язання підлеглих підкорятися цій владі⁶.

На думку доктора політичних наук Олени Чальцевої, в Україні до 2014 р. в цілому домінувала тенденція недовіри абсолютно до всіх владних інститутів на всіх рівнях, що неминуче призвело до глибокої кризи легітимності влади і зростання протестних настроїв у суспільстві⁷. Тривале нехтування з боку влади потребою суспільства здійснювати радикальні системні перетворення, деградація більшості важливих інститутів в Україні, невтішна ситуація з дотриманням базових прав і свобод людини і громадянина – всі ці чинники поставили під питання легітимність влади і державний суверенітет України.

Слід констатувати, що ретроспективний аналіз європейської та північноамериканської практики запровадження інституту прямих виборів до органів влади свідчить на користь саме цього способу легітимації влади. У XVIII столітті вибори стали потужним засобом легітимації європейських держав та дали змогу уникнути революційного повалення влади. Адже лояльність населення тієї чи іншої держави, яка перебувала у значній кризі під час розпаду династичних

¹ Яковлев, М., Гарань, О. (ред.) (2015). *Україна після Євромайдану: досягнення та виклики*. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи».

² Шульга, М. (2010). *Криза в Україні. Погляд соціологів*. Київ: «Друкарня Бізнесполіграф».

³ Яковлев, М., Гарань, О. (ред.) (2015). *Україна після Євромайдану: досягнення та виклики*. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи»; Шульга, М. (2010). *Криза в Україні. Погляд соціологів*. Київ: «Друкарня Бізнесполіграф».

⁴ Музика, І.В. (2009). Легітимність як політико-правове поняття. *Енциклопедія історії України: Том 6: Ла-Мі*. Київ: В-во «Наукова думка».

⁵ Нагорняк, Т.Л. (2013). *Брендинг території як державна та регіональна політика*: монографія. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 265-267.

⁶ Бебик, В.М. (2003). *Політологія для політика і громадянина*: монографія. Київ: МАУП.

⁷ Чальцева, О.М. (2018). Інституціональний детермінаційний фактор формування національної моделі публічної політики України. *Політичне життя*, 3, 75.

монархій та істотного зниження ролі релігії, значною мірою зберіглася саме завдяки поступовому запровадженню інституту виборів.

Проте, у XXI столітті поставити знак тотожності між результатами виборів у парламент чи на пост президента та реальним рівнем лояльності громадян до того чи іншого інституту влади – неможливо. Прийшовши до влади, українські політичні сили повсякчас намагаються докорінно змінити державну політику практично в усіх галузях. Прив'язуючи таким чином загальнодержавну легітимність до легітимності партійної чи окремого кандидата, українські політики до певної міри руйнують її. Така *гібридна легітимність влади*, що характерна, на наше переконання, сьогоднішній Україні, навряд чи може отримати тлумачення суто в класичних веберівських термінах.

Одним з індикаторів цієї гібридності ми вважаємо існуюче явище збереження політичного режиму при всіх ознаках краху його легітимності, зокрема, в дзеркалі рівня довіри громадян до інститутів державної влади.

За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України в період з 1994 по 2013 рр. рівень довіри президенту, як ключовому персоніфікованому інституту, за цей час коливався в коридорі від 7% до 32%¹.

У 1998 р. і 2013 р. були зафіксовані найнижчі показники – 7% і 8,7% відповідно, найвищий у 2005 р. – 32,7% (президент В. Ющенко (2005-2010 рр.)). У той же час найвищий рівень недовіри даному інституту – 66,9% і 71 % – громадяни України висловили у 2013 р. до В. Януковича (2010-2014 рр.) і в 2019 р. до П. Порошенка (2014-2019 рр.) відповідно².

Однак, не варто ставити знак рівності між рівнем довіри до Президента і його електоральним рейтингом, оскільки багато залежать від того, чиї прізвиська з'являться у виборчому бюлетені. Зрештою, є приклад Леоніда Кучми, який, маючи низький рівень довіри, був обраний Президентом України на другий термін.

Цілком прогнозованою в Україні стала тенденція до поступового зниження рівня довіри громадян до Президента і дуже низький рівень підтримки наприкінці каденції (див. Рис.1.). І чинний президент В. Зеленський не стане виключенням у цих перегонах недовіри. Директор соціологічної служби Центру Разумкова Андрій Биченко переконує, що головною причиною падіння рейтингів усіх президентів стає їхня неспроможність чи небажання займатися нагальними проблемами пересічних громадян. «Адже для людей важливі конкретні результати, а не політичні рішення; не факт схвалення реформістських законів і указів, а їхнє практичне застосування кожною людиною, з чим у влади завжди були проблеми»³. Не менш показовим є спотворене розуміння громадянами конституційних повноважень і відповідальності Президента України, яке однак більшою мірою спричинене надгілковістю цього інституту в українській політичній системі. Крім того, з 2004 р. Конституційна реформа перебуває в режимі «відкат-повернення», що не сприяє усталеності функцій Президента країни в очах суспільства.

Насамкінець, циклічне відтворення кожним президентом падіння рівня довіри криється як в наявній практиці функціонування всієї системи взаємодії органів державної влади, так і в ментальних установках української нації.

Зокрема, дослідник Б. Цимбалістий вважав, що будь-яка влада для українців – батьківська чи державна – це насильство і страх (адже традиційно батько втручався у виховання дітей передусім як караючий чинник)⁴. Відповідно інститут Президента як персоніфікований виборний орган – ототожнюється з тим самим батьком, якому коряться зі страху. Проте, політична практика має закон: чим більший примус, тим менший рівень легітимності влади.

¹ *Українське суспільство 1992-2013* (2013). Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 479.

² *Українське суспільство 1992-2013* (2013). Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 481.

³ Дорош, С. (2017). Порошенко і попередники: чий рейтинг падав найнижче? *BBC Україна*.

⁴ Цимбалістий, Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців. Савчук, Б. (2004). *Українська етнологія*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 439.

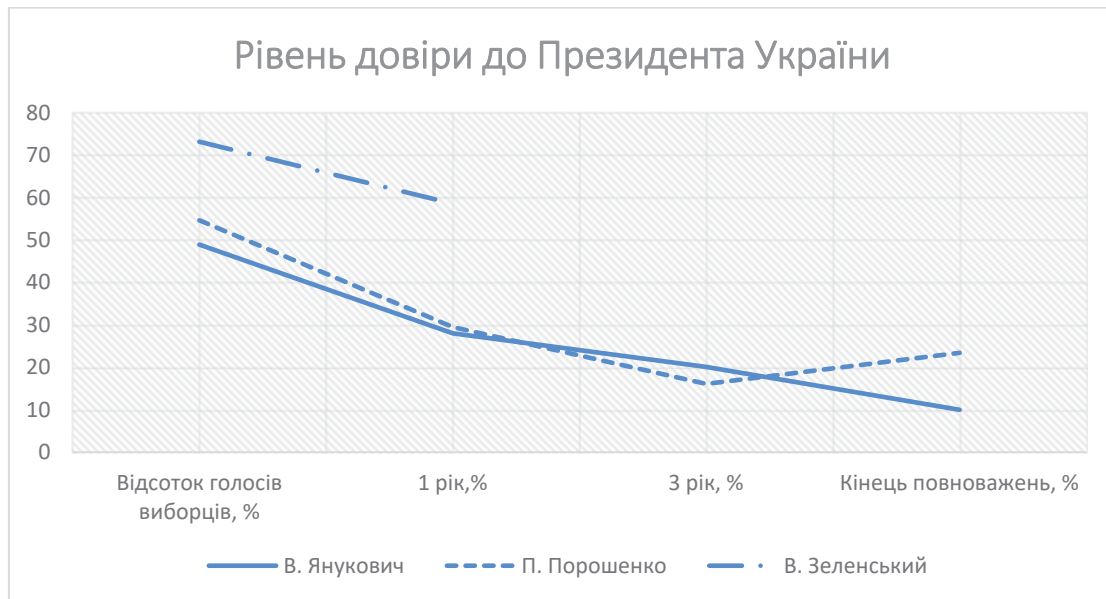

Рис. 1. Рівень довіри громадян до Президентів України В. Януковича, П. Порошенка, В. Зеленського

Сформовано авторами за даними 1; 6; 17; 19; 21¹.

У біфуркаційний для України 2013 р. означилися всі індикатори системності кризи, яка охопила державу і визначила її майбутній розвиток. Наприкінці грудня 2013 р. соціологи констатували, що лише три суспільні інституції мали позитивний баланс довіри-недовіри, і усі вони – недержавні: церква (+40%), засоби масової інформації України (+19%) та громадські організації (+2%). Найвищим рівнем недовіри відзначилися тоді Верховна Рада України (–54%), суди (–52%), прокуратура (–48%), міліція (–48%)².

І хоча самі по собі статистичні дані про високий рівень недовіри не визначають всієї глибини кризи (схожі результати час від часу демонструють і громадські опитування в європейських демократичних країнах), на фоні інших чинників, як то:

- відсутність комунікації між владою і народом та владою і опозицією;
- суперечності між цінностями, які сповідує українське суспільство, та національними інтересами, якими підміняються прагматичні цілі кланово-олігархічних груп;
- криза легальності (парламентські вибори 2012 р., як і президентські 2010 р. відбулися з порушеннями, що викликали сумніви у достовірності їхніх результатів)³;
- корупція на всіх рівнях і як підсумок – 144 місце України (із понад 170 країн) у рейтингу сприйняття корупції, котрий щорічно укладає організація Transparency International (у 2007 р. Україна обіймала 117 позицію)⁴, – наближення краху системи було абсолютно очікуваним.

¹ 2015-й: політичні підсумки – думка населення (2015). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київський міжнародний інститут соціології. <<https://dif.org.ua/article/2015-y-politichni-pidsumki-dumka-naselennya>>; Громадська думка: підсумки 2014 року. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. <<https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku>>; Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України (2019). Центр Разумкова. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>>; Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації (2017). Центр Разумкова. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-orientatsii-2>>; Українське суспільство 1992-2013 (2013). Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ.

² Громадська думка: підсумки 2013 року (2013). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова.

³ Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів (2010). Київ: «Друкарня «Бізнесполіграф», 27

⁴ Яковлев, М., Гарань, О. (ред.) (2015). Україна після Євромайдану: досягнення та виклики. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 8.

Більш того, під впливом означених змін у політичній ситуації, реагуючи на еволюцію суспільних настроїв, у 2013 р. нових якісних проявів мобілізації активних громадян набуло громадянське суспільство України. Громадська активність у цей час оберталася довкола резонансних для всієї Української Держави проблем і віддзеркалювала дійсно важливі для громадян явища і події.

Основні тренди самоорганізації громадян були пов'язані з обговоренням євроінтеграційної перспективи України (у вересні 2013 р. була створена коаліція «За європейську інтеграцію України»¹), протидією погіршенню соціально-економічного становища та зловживанням влади правоохоронними органами (протести у смт. Врадіївка Миколаївської області, що почалися 30 червня 2013 р. в результаті участі співробітників міліції у звалтуванні та побитті жительки вказаного смт).

Порівняно високий рівень протестної активності в країні як індикатор кризи легітимності влади, з одного боку, і тяжіння суспільства до активістської політичної культури, з іншого, визначили подальше поглиблення і загострення кризових тенденцій розвитку політичної системи України. Невипадково, реалізуючи на практиці закон збільшення примусу при зниженні легітимності, влада залучила до протистояння між собою і Майданом якнайбільшу кількість своїх інституцій («Беркут», ДАІ, прокуратура, суди, Верховна Рада), не кажучи вже про протиставлення Майдану т.зв. «Антимайдану» і спробу маргіналізації громадянської кампанії непокори нелегітимній, з точки зору суспільства, владі.

Отже, 2013 р. – початок 2014 р. можна визначити як період кризового зламу у відносинах між державою і громадським сектором. Матеріали опитувань і моніторинг громадської думки підтверджують той факт, що з 2013 р. в Україні зберігається позитивний баланс довіри-недовіри саме до недержавних суспільних інститутів (Див. Рис.2).

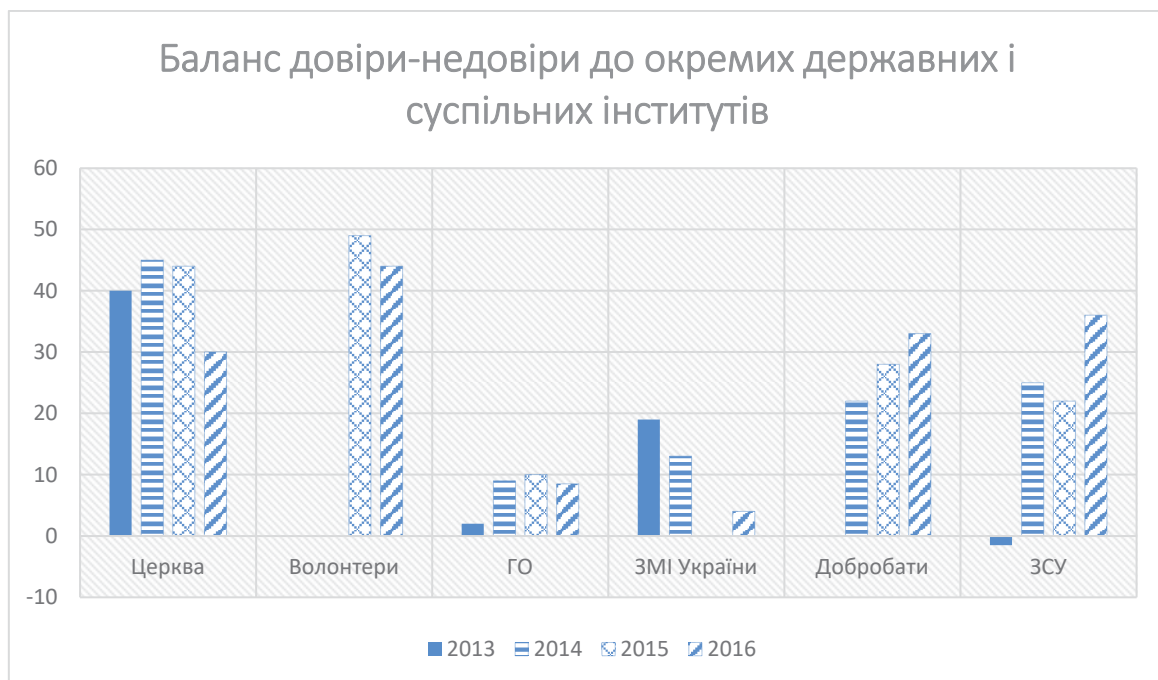

Рис. 2. Баланс довіри-недовіри до окремих державних і суспільних інститутів в Україні (2013-2016 рр.)

Сформовано авторами за даними².

¹ Жаліло, А.Я. (ред.) (2014). *Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналітична доповідь*. Київ: НІСД, 7.

² 2015-й: політичні підсумки – думка населення (2015). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київський міжнародний інститут соціології. <<https://dif.org.ua/article/2015-y-politichni-pidsumki-dumka-naselennya>>; 2016-й політичні підсумки – загальнонаціональне опитування (2016). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціальною службою Центру Разумкова. <<https://dif.org.ua/article/2016-y-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opituvannya>>; Довіра до соціальних інститутів та груп (2016). Київський

Тенденція високого рівня довіри і підтримки громадянами означених суспільних і державних інститутів зберіглася і в наступні роки:

Таблиця 1

Рівень підтримки громадянами дій окремих державних і суспільних інститутів

Назва інституту/Рік	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
1. ЗМІ України	48,3%	43%	49%	52,5%
2. ЗСУ	57,3 %	57,2%	62%	69%
3. Добровольчі батальйони	53,9%	50%	57%	51%
4. Церква	64,4%	61,1%	61%	62,5%
5. Волонтерські організації	66,7%	65,2%	67%	60%
6. Громадські організації	48%	43,4%	45%	-

Сформовано авторами за даними¹.

При цьому зростання довіри населення до церкви, волонтерів, інститутів громадянського суспільства, підтримка добровольчих батальйонів і Збройних Сил відбувалася на тлі зниження балансу в бік недовіри до владних інстанцій – Верховної Ради України (баланс -26% у грудні 2014 р.; у 2019 р. не довіряли 82% громадян), Генеральної прокуратури України (баланс -64% у грудні 2014 р.; у 2019 р. не довіряли 70% опитаних), судів (баланс -64% у грудні 2014 р.; 78% висловили недовіри судовій системі у 2019 р.) і навіть органів місцевого самоврядування (найнижчий показник балансу довіри-недовіри у 2014 р. -15%)²

Разом з тим, цікавим для аналізу представляється співвідношення системно зростаючого з 2014 р. рівня довіри громадян до Збройних Сил України та ставлення до Верховного Головнокомандувача ЗСУ, тобто Президента, рейтинг якого невпинно знижувався.

Наприклад, 2018 р. 16% опитаних українців називали політиком року чинного тоді Президента Петра Порошенка, віддаючи належне його ролі у вкрай важливому для України процесі отриманні Томосу (24% підтримки)³. Разом з тим, баланс довіри-недовіри до Президента в цілому склав -66,8% – найнижчий за всю каденцію П. Порошенка показник.

Якщо спробувати виокремити складові суспільного невдоволення Президентом у 2018 р., то цей набір виглядатиме більше схожим на причини незадоволеності роботою Уряду (рівень цін і тарифів – тут погіршення зазначили 85% населення, економічне становище України (68%), рівень стабільності (67%), соціальний захист (60,5%) тощо). Водночас відзначалося істотне поліпшення

міжнародний інститут соціології. <<http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=2>>; Громадська думка: підсумки 2013 року (2013). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціальною службою Центру Разумкова. <<https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2013-roku>>; Громадська думка: підсумки 2014 року (2014). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціальною службою Центру Разумкова. <<https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku>>.

¹ Громадська думка, грудень 2017: виборчі рейтинги і рейтинги довіри (2018). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціальною службою Центру Разумкова. <<https://dif.org.ua/article/rejtingijfojseoj8567547>>; Довіра громадян України до суспільних інститутів. Результати соціологічного дослідження (2018). Центр Разумкова. <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf>; Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до виконавчих та правоохоронних органів влади, оцінка діяльності Уряду (2020). Центр Разумкова. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-vykonavchikh-ta-pravookhoronnykh-organiv-vlady-otsinka-diialnosti-uriadu-liutyi-2020r>>; Оцінка громадянами першого року діяльності Президента та нової влади (2020). Центр Разумкова. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-pershogo-roku-diialnosti-prezydenta-ta-novoi-vlady-kviten-2020r>>; Підсумки – 2018: громадська думка (2018). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціальною службою Центру Разумкова. <<https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>>.

² Громадська думка: підсумки 2014 року (2014). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова; Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. Центр Разумкова.

³ Підсумки-2018: громадська думка (2018). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова.

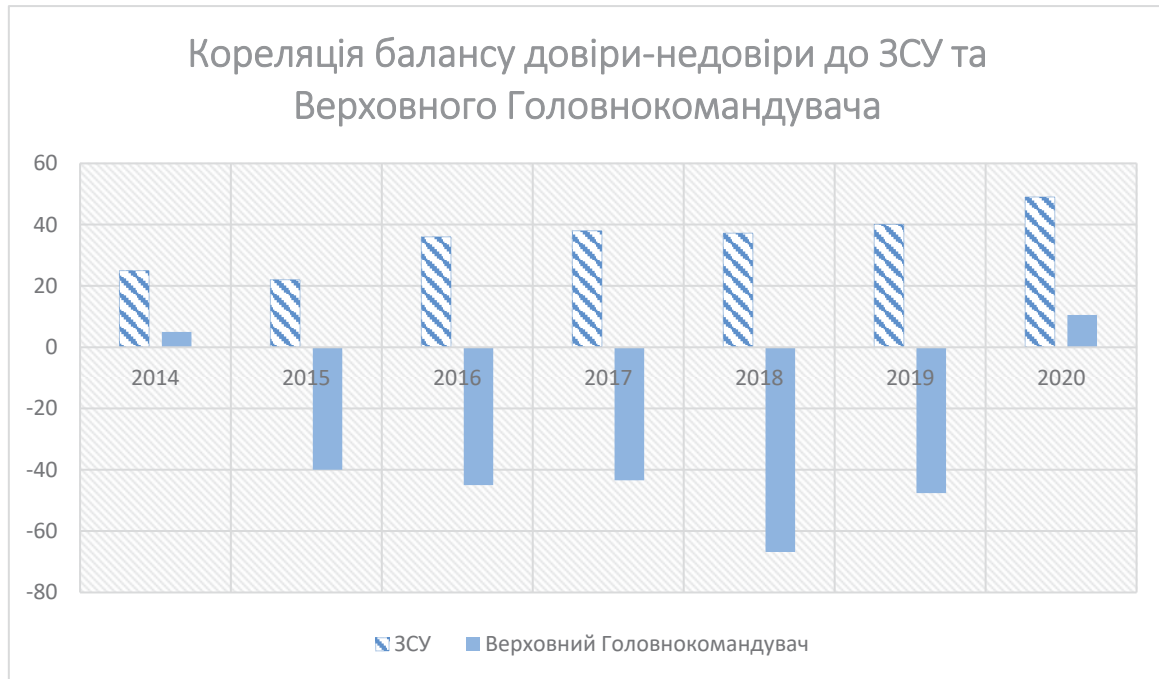

Рис. 3. Кореляція балансу довіри-недовіри до Збройних Сил України та Верховного Головнокомандувача ЗСУ (2014-2020 рр.)

Сформовано авторами за даними 1; 2; 4; 6; 7; 14; 15; 17.

міжнародного іміджу України: 32% відмітили зміни на краще (у 2017 р. – 24%), що відповідно до п.3 ст. 106 Конституції України належить до сфери повноважень Президента¹. Крім того, суспільну підтримку отримали дії Президента як Верховного Головнокомандувача та Збройних Сил України взагалі під час Керченського інциденту в листопаді 2018 р.

Отже, виходить, що сама політична система України має всередині себе протиріччя, яке неминуче призводить до фрагментації легітимності влади (довіряю Збройним Силам – не довіряю Верховному Головнокомандувачу), відображається на суспільних настроях (а значить, створює поле для маніпуляцій) і відтерміновує на довгострокову перспективу формування в Україні громадянського суспільства як капіталу лояльності в державі.

Таким чином, українська політична система, що перебуває у стані системної кризи, і, зокрема, кризи легітимності, періодично дає збій, наслідки якого завдають суттєвої шкоди міжнародним позиціям України, послаблюють здатність зберігати державний суверенітет по всій території країни, формують сценарії циклічного антидержавницького розвитку. Громадська думка у питанні довіри-недовіри до тих чи інших інститутів не може слугувати абсолютним показником втрати легітимності, тим більше, що в умовах гібридизації цих процесів нелегітимний політичний режим цілком здатен продовжувати своє існування окремо від суспільства. Однак, фрагментація і гібридна легітимність влади створюють в країні таку саму імітацію реформ і змін, покривають реальні ознаки системної кризи та відкидають українське суспільство до сповідування підданської політичної культури, що ніяким чином не сприяє формуванню лояльності як чинника формування стабільної Української держави-нації.

References:

1. 2015-y: politychni pidsumky – dumka naseleння [2015: political results – public opinion] (2015). *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva ta Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii* [Fund "Democratic initiatives" Ilko Kucheriv and Kyiv International Institute of Sociology]. <<https://dif.org.ua/article/2015-y-politychni-pidsumki-dumka-naseleння>>. [in Ukrainian].

¹ Підсумки-2018: громадська думка (2018). *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова.*

2. 2016-y politychni pidsumky – zahalnonatsionalne opytuvannia (2016) [2016 political results – nationwide poll]. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva spilno z sotsialnoiu sluzhboiu Tsentru Razumkova* [Fund "Democratic initiatives" Ilko Kucheriv together with social Razumkov Center]. <<https://dif.org.ua/article/2016-y-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opytuvannya>>. [in Ukrainian].
3. Bebyk, V.M. (2003). *Politolohiia dlia polityka i hromadianyna*: monohrafiia [Political science for politicians and citizens: a monograph]. Kyiv: MAUP.
4. Hromadska dumka, hruden 2017: vyborchi reitynhy i reitynhy doviry (2018) [Public opinion, December 2017: election ratings and trust ratings]. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva spilno z sotsialnoiu sluzhboiu Tsentru Razumkova* [Fund "Democratic initiatives" Ilko Kucheriv together with social Razumkov Center]. <<https://dif.org.ua/article/reitingijfojseoj8567547>>. [in Ukrainian].
5. Hromadska dumka: pidsumky 2013 roku (2013) [Public opinion: results of 2013]. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva spilno z sotsialnoiu sluzhboiu Tsentru Razumkova* [Fund "Democratic initiatives" Ilko Kucheriv together with social Razumkov Center]. <<https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2013-roku>>. [in Ukrainian].
6. Hromadska dumka: pidsumky 2014 roku (2014) [Public opinion: the results of 2014]. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva spilno z sotsialnoiu sluzhboiu Tsentru Razumkova* [Fund "Democratic initiatives" Ilko Kucheriv together with social Razumkov Center]. <<https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku>>. [in Ukrainian].
7. Dovira hromadian Ukrainy do suspilnykh instytutiv. Rezultaty sotsiolohichnoho doslidzhennia [Trust of Ukrainian citizens in public institutions. The results of a sociological study] (2018). *Tsentr Razumkova* [Razumkov Center]. <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf>. [in Ukrainian].
8. Dovira do sotsialnykh instytutiv ta hrup [Trust in social institutions and groups] (2016). *Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii* [Kyiv International Institute of Sociology]. <<http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=2>>. [in Ukrainian].
9. Dorosh, S. (2017). Poroshenko i poperednyky: chy reitynh padav nainyzhche? [Poroshenko and his predecessors: whose rating fell the lowest?] *BBC Ukraina* [BBC Ukraine]. [in Ukrainian].
10. Zhalilo, A.Ia. (ed.) (2014). *Systemna kryza v Ukraini: peredumovy, ryzyky, shliakhy podolannia: analitychna dopovid* [Systemic crisis in Ukraine: preconditions, risks, ways to overcome: analytical report]. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
11. Muzyka, I.V. (2009). Lehitymnist yak polityko-pravove poniattia [Legitimacy as a political and legal concept]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Tom 6: La-Mi* [Encyclopedia of the History of Ukraine: Volume 6: La Mi]. Kyiv: V-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].
12. Nahorniak, T.L. (2013). *Brendynh terytorii yak derzhavna ta rehionalna polityka*: monohrafiia [Territory branding as a state and regional policy: a monograph]. Donetsk: Vyd-vo «Noulidzh» (donetske viddilennia). [in Ukrainian].
13. Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini, riven doviry do vykonavchykh ta pravookhoronnykh orhaniv vlady, otsinka diialnosti Uriadu (2020) [Citizens assessment of the situation in the country, the level of trust in the executive and law enforcement agencies, the assessment of the Governments activities]. *Tsentr Razumkova* [Razumkov Center]. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-vykonavchykh-ta-pravookhoronnykh-organiv-vlady-otsinka-diialnosti-uriadu-liutyi-2020r>>. [in Ukrainian].
14. Otsinka hromadianamy pershoho roku diialnosti Prezydenta ta novoi vlady [Citizens assessment of the first year of the Presidents activity and the new government] (2020). *Tsentr Razumkova* [Razumkov Center]. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-pershogo-roku-diialnosti-prezydenta-ta-novoi-vlady-kviten-2020r>>. [in Ukrainian].
15. Pidsumky – 2018: hromadska dumka [Results – 2018: public opinion] (2018). *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva spilno z sotsialnoiu sluzhboiu Tsentru Razumkova* [Fund "Democratic initiatives" Ilko Kucheriv together with social Razumkov Center]. <<https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>>. [in Ukrainian].
16. Riven doviry do suspilnykh instytutiv ta elektoralni oriiientatsii hromadian Ukrainy (2019) [The level of trust in public institutions and electoral orientations of the citizens of Ukraine]. *Tsentr Razumkova* [Razumkov Center]. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy>>. [in Ukrainian].
17. Stavlennia hromadian Ukrainy do suspilnykh instytutiv, elektoralni oriiientatsii (2017) [Attitudes of citizens of Ukraine to public institutions, electoral orientations]. *Tsentr Razumkova* [Razumkov Center]. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-oriiientatsii-2>>. [in Ukrainian].
18. *Ukrainske suspilstvo 1992-2013* (2013) [Ukrainian society 1992-2013]. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichni monitorynh [Status and dynamics of changes. Sociological monitoring]. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Tsymbalystyi, B. Tavro bezderzhavnosti. Politychna kultura ukraintsiv [The brand of statelessness. Political culture of Ukrainians]. Savchuk, B. (2004). *Ukrainska etnolohiia* [Ukrainian ethnology]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian].

20. Chaltseva, O.M. (2018). Instytutsionalnyi determinatsiinyi faktor formuvannia natsionalnoi modeli publichnoi polityky Ukrainy [Institutional determinant factor in the formation of the national model of public policy of Ukraine]. *Politychne zhyttia* [Political life], no. 3, 75. [in Ukrainian].
21. Shulha, M. (2010). *Kryza v Ukraini. Pohliad sotsiologiv* [The crisis in Ukraine. The view of sociologists]. Kyiv: «Drukarnia Biznespolihraf». [in Ukrainian].
22. Yakovlev, M., Haran, O. (ed.) (2015). *Ukraina pislia Yevromaidanu: dosiahnennia ta vyklyky* [Ukraine after Euromaidan: achievements and challenges]. Kyiv: Fond «Demokratychni initsiatyvy». [in Ukrainian].